

УДК 327(439:437.1/.2)“199/20”

О. І. Брусиловська,

доктор політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
к. 32, Французький бул., 24/26, м. Одеса-58, 65058, Україна.
Тел.: (380482) 633259. E-mail: cis_asc@paco.net

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблемі політичної трансформації країн Східної Європи, що представляють два варіанти тактики побудови демократичного суспільства: градуалістський та радикальний. У статті проведено компаративний аналіз політичних реформ на межі століть з метою узагальнення досвіду східноєвропейського регіону та з'ясування можливостей його використання в Україні.

Ключові слова: Східна Європа, Україна, політична трансформація, градуалізм, радикальні реформи.

Країни Східної Європи обрали після революцій 1989 р. однакову стратегічну мету посткомуністичної трансформації — побудову демократичного суспільства та повернення до європейської цивілізації, частиною якої вони завжди себе вважали. Але тактика країн регіону відрізнялась досить суттєво. Так, наприклад, Угорщина обрала “третій шлях”, тобто намагаючись уникнути “жахів комунізму та капіталізму”, проводила градуалістську політику поступового реформування; навпаки, Чехія проявила себе прибічницею радикального шляху реформування. Польща й більшість країн регіону здійснили поміркований, середній варіант трансформації. Дослідження їхнього індивідуального досвіду є актуальним для сучасної України, яка намагається приєднатись до сусідів на шляху євроінтеграції, тим більш що наша країна втратила історично важливий час, й тепер все залежить від того, чи вистачить у політичних еліт України волі та компетентності наздогнати східноєвропейські країни, не повторюючи їхніх помилок.

Тема політичної трансформації Східної Європи — одна з найпопулярніших у сучасній політології. Умовно можна поділити її за національними школами. Українська історіографія представлена іменами одного з найбільших знавців політичної трансформації київської дослідниці Галини Зеленько, а також львівських науковців Любові Старецької та Степана Рутара. В їхніх працях ретельно й досить нейтрально освітлені подробиці процесу кшталтування моделей демократії в порівнянні з українською (не на користь останній). Серед авторів, що досліджують історію політичної трансформації в Угорщині, слід відмітити Єву Кіш, ужгородську дослідницю, що написала вже цілий ряд цікавих праць щодо різних сторін угорського досвіду. У центрі досліджень російських учених, таких як О. Богомолів, С. Глінкіна, В. Бредова, Р. Інджікян, перш за все аналіз впливу економі-

чного фактору на політичну трансформацію пострадянських суспільств у порівнянні з посткомуністичними країнами Європи. Вони доводять їхню системну різницю та вважають, що досвід Східної Європи не може бути використаний у Росії та Україні. Іншу групу досліджень представляє російська дослідниця Елла Задорожнюк, чия увага зосереджена на більш загальних проблемах демократії, партійного та державного будівництва. Для теоретичного осмислення проблем трансформації особливе значення мають праці польського політолога Е. Зелінського, в яких знаходимо дуже цікаві міркування щодо загальних причин та наслідків втягування колишніх комуністичних суспільств в загальносвітовий процес кшталтування нового мирового порядку.

Отже, стаття має на меті узагальнення досвіду всіх східноєвропейських країн для виявлення тих спільних чинників політичної трансформації, що в змозі прискорити уповільнений транзит нашої держави.

За перший етап посткомуністичних реформ, що тривав до 2004 року, всі країни регіону пройшли шляхом однакових надбань та помилок. До таких загальних рис політичної трансформації належать: 1) розробка нових конституцій та створення засад демократичного управління (поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову); 2) деполітизація армії, міліції, органів державної безпеки; 3) масова участь у перших вільних виборах; 4) загалом негативне відношення населення до соціалізму як такого і орієнтація на Захід, його цінності та спосіб життя; 5) зростання національних протиріч; 6) зростання популізму; 7) створення плюралістичних політичних еліт; 8) створення структур самоуправління на місцях; 9) загалом невдала боротьба президентів за зміцнення своєї влади; 10) створення політичних партій на основі громадянських рухів соціалістичних часів.

Така велика подібність перетворень в Центральній Східній Європі (ЦСЄ) разом з тим не відмінює проявів реформування, характерних тільки для даної конкретної країни. Так, наприклад, наприкінці ХХ ст. Польща, на думку Я. Мухи та М. Щепанського, мала біля десяти головних джерел подальшої трансформації, що надають надії на краще. Серед них: стабільна демократична система, реальна легітимація політичних влад, прогрес у наближенні польського законодавства до західних зразків, відносно сильна публічна підтримка євроінтеграції, дуже сильна культурна ідентифікація з Європою більшості населення [1, р. 497].

З боку процедурної адаптації Польщі питань нема. Але не менш важливо брати до уваги й ступінь участі населення в політичному житті країни. Існує навіть визначення Робертом Далем демократичної системи як цілком залежної від відповідальності всіх її громадян, здатності приймати рішення, прийнятні для всіх [2, р. 88]. Тут польські здобутки залишаються обмеженими: поляки не ходять на вибори, не є членами й навіть прихильниками якоїсь певної партії. Вони є активними короткий час, якщо реформи зачіпають інтереси саме їхньої групи.

Польське партійне життя доволі відрізняється від західноєвропейського. Тут нема традиції поважати суперника, рівень емоцій залишається високим. Більшість партій, коли вони виграють вибори, не виконує або не

повністю виконує надані обіцянки. Партійні структури схильні до централізму: місцеві відділення дуже рідко відображають інтереси регіонів. Влада та власник дуже часто означають одне й те саме; вони використовують демократію, водночас зберігаючи свої привілеї. Неформальна сфера впливу тут більше, ніж в ЄС, і часто немає розділу приватних та громадських інтересів. Корупція та клієнтелізм розповсюджуються ширше, ніж очікувалось. На думку У. Ростоу, демократизація є складним процесом, що триває якнайменше протягом життя цілої генерації. Тільки тоді загартується віра народу в політичні інституції та повага до закону [2, р. 104].

Ще одна невирішена проблема — брак “політичного професіоналізму”. Його замінює сильна орієнтація на особистості. Протягом посткомуністичного періоду в Польщі найбільшою підтримкою населення користувався Лех Валенса, а потім його наступник — Олександр Кваснєвський. Обидва президенти уособлювали сильного лідера, але в перехідному суспільстві це не завжди означало стабільність та передбачуваність політичного життя. Валенса відчайдушно боровся за посилення своєї влади за рахунок уряду, майже щороку змінював прем’єрів. Кваснєвський проводив свій курс не набагато краще.

Після революцій 1989 р. “неформальні” об’єднання швидко перетворилися на широкі громадянські рухи, а вони, у свою чергу, у політичні партії. Процес партійного будівництва загрожував переступити поріг здорового глузду. Тому в середині 1990-х почався поворот до об’єднання партій у передвиборні блоки, а в цілому можна говорити й про формування традиційних політичних течій. До найбільш впливових ліберальних партій слід віднести Союз свободи. Соціал-демократичне крило представлено Соціал-демократією Республіки Польща; християнські демократи — Націонал-Християнським Об’єднанням. Крім традиційних для Заходу трьох течій слід виділити окреме аграрне крило (Польська селянська партія, наприклад), яке в ході політичної боротьби підтримує то лівих, то центристів. До ліберальних партій слід також віднести Громадянську демократичну партію (Чехія), Союз вільних демократів (Угорщина). Соціал-демократичне крило представлено УСП. Християнсько-демократичне — ХДП (Чехія).

В Угорщині й Чехії серед найважливіших особливостей трансформації слід зазначити важливу тенденцію до формування двопартійної системи, що засвідчили останні вибори. На парламентських виборах в Угорщині у квітні 2002 р. головну роль відігравали 6 політичних партій: СМД-УГП (В. Орбан), УСП (Л. Ковач, П. Меддьєши), НПДСГ (Й. Тордьян), КПУ (Д. Тюрмер), СВД (Г. Куппе), рух “Нові ліві” (М. Сюреш). За УСП (41,3%) та СМД-УГП (40,3%) проголосували 90% всіх виборців, хто прийняв участь у виборах. У Чехії склався баланс двох сил: правоцентристів та соціал-демократів [3, с. 217]. Таким чином, вона більше, ніж сусідні країни, включаючи Польщу, наблизилась до формування двопартійної системи, визнаної найкращою для розвинутих демократичних держав.

Будівництво демократичного суспільства проходило в країнах ЦСЄ порівняно більш успішно, ніж у ПСЄ або пострадянських республіках. Цьому сприяв інший історичний досвід, більш тісні зв’язки антикомуністичної

опозиції із західними офіційними і неофіційними колами, та й сама опозиція, яка діяла в основному в правозахисній сфері, у Центральній Східній Європі відрізнялася більшою організованістю і розміром.

Наприклад, серед болгарських особливостей слід відмітити те, що нова конституція більше декларувала права та свободи громадян, ніж створювала базу для їхньої реалізації. Найбільш незахищеною групою населення залишалися цигани. Дискримінація існує й щодо іноземців з країн “третього світу”, що приїхали працювати сюди ще за комуністичних часів. Нові політичні партії, як колись комуністична партія, намагаються встановити контроль над пресою та телебаченням (“медійні війни”), університетами, економікою. При великій кількості партій в Болгарії суттєва різниця між їхніми програмами мала. Тому зацікавленість громадян у активній участі в партійному будівництві мінімальна. Партії охоплюють незначний процент виборців. Партії загалом впливають на політичне життя, але в порівнянні їхнього впливу з впливом, наприклад, світових фінансових структур очевидна слабкість партій.

ЗМК розвиваються швидкими темпами, але держава залишає за собою сильний контроль над телебаченням і поміркований — за пресою. Створення нової, вільної від впливу партійної боротьби адміністрації — одне з найважчих у регіоні завдань. Закони про люстрацію не виконали своєї головної мети; вони скоріше слугували дискредитації політичних опонентів, ніж реформі адміністрації. Партійний контроль над чиновництвом зберігається, отже державні інституції виконують партійні замовлення, що можуть різко розходитись з інтересами суспільства. Інша проблема — корупція; на відміну від Заходу, тут її вирішення ще складніше через брак джерел у держбюджеті на фінансування відповідних служб і т. п. На цьому тлі вплив тіньової економіки, мафії може зростати, корупція — ставати нормою політичного життя. Ця проблема вирішується значно тяжче за інші. Існують проблеми, пов’язані з браком потрібних фінансів для розвитку органів місцевого самоуправління [4, р. 105].

Після цілої шерехи спроб та помилок Болгарія вийшла на магістральний шлях розвитку посткомуністичних країн. Той факт, що “ніжня революція” затягнулась більше ніж на 7 років, можна розцінювати як негативний фактор. На зміст та темпи реформ у Болгарії здійснили вплив особливості суспільно-політичного життя країни: відсутність традицій масового протистояння тоталітаризму, відсутність демократичних лідерів такого масштабу, як В. Гавел, Л. Валенса. Але всі ці недоліки було за короткий час перекрито сильною волею європейських структур, що вважали доречним якщо й не включення Болгарії в ЄС, то встановлення особливих стосунків, що дозволяють робити болгарську політику більш передбачуваною.

Попри всі невирішені питання очевидними є надбання східноєвропейських суспільств на шляху до демократії. Порівняно з ними, в Україні ситуація зовсім інша. За 1990-ті роки не було завершено найнеобхідніших політичних реформ, як то розділ влад (розподіл обов’язків уряду, президента та парламенту), реструктуризація та укріплення апарату уряду,

створення структур самоуправління на місцях, створення функціонуючої багатопартійної системи.

В Україні — більше 100 партій, але вони часто не мають представництва на місцях, не користуються увагою суспільства, що залишається пасивним навіть на виборах. Таким чином, багатопартійність в нашій країні можна назвати формальною, влада постійно знаходиться в руках так званої “партії влади”, яка складається переважно з представників колишньої номенклатури комуністичних часів. Однією з небагатьох позитивних тенденцій в розвитку партійного будівництва можна вважати спроби об’єднання партій в блоки перед виборами.

Порівняльний аналіз призводить до висновку, що Україна втратила кілька найважливіших років, за які країни Східної Європи зробили рішучий крок до модернізації. Тому український варіант розвитку недаремно названо “трансформацією”, а не “модернізацією”, бо ця дефініція не несе в собі позитивної інформації. Деякі вчені схильні розглядати Україну як країну, що зробила вибір не на користь реформ західного типу. Поки у Східній Європі йшли дебати, як приєднатись до Європи, в Україні були закладені підвалини суспільства, що базується на владі “клептократії” чи, як її назвав Володимир Дергачов, “еліти в законі” [5, с. 79]. Насамперед “завдяки” еліті Україна, можливо, втратила свій шанс на європейське майбутнє, тоді як навіть менш економічно розвинуті країни Східної Європи, такі як Албанія, дедалі набувають рис органічної частини європейської цивілізації.

Переходячи до висновків, слід зазначити, що в усіх країнах регіону існують такі атрибути демократії, як демократичні вибори, багатопартійність, неурядові суспільні організації, відносно незалежні засоби масової інформації. Гарантована відповідальність уряду перед парламентом, можливість зміни урядів, дотримання громадянських прав і свобод, захист прав національних меншин. Це дозволяє вважати демократичні режими тут досить стабільними.

Разом з тим процес реформ у Східній Європі пройшов лише першу стадію. Завданнями другої буде формування сильного громадянського суспільства, двопартійної політичної системи, незалежності суду, суспільного контролю над електронними засобами масової комунікації.

Посткомуністична політична практика досить швидко, але болісно, розвіяла деякі ілюзії перших модернізаторів. По-перше, створення ринкової економіки, на думку більшості дослідників, само по собі веде до впровадження демократії. Так було в Західній Європі, але це зовсім не правило.

По-друге, повний контроль над подіями не можуть здійснювати ані політичні еліти, ані зовнішні сили.

По-третє, Східна Європа демонструє власний варіант розвитку демократії, його можна назвати “посткомуністичною політичною моделлю демократії”, що має сильні та слабкі сторони, присутні західноєвропейському варіанту, та дещо власне, породжене перш за все десятиліттями комунізму.

По-четверте, важливим фактором у посткомуністичній трансформації став час. Країни, що витратили його марно, наразі майже втратили можливість приєднання до Великої Європи.

По-п'яте й головне, теоретично демократизація повинна була б супроводжуватись лібералізацією. Але ніхто з можновладців не хоче втрачати влади. Отже, лібералізація зовсім не обов'язково наслідуює демократизації. А саме лібералізація важлива для приватних осіб більш за все.

Попри всі розбіжності тактики, країни Східної Європи ставили перед собою однакові стратегічні цілі, тому у варіантах їхньої трансформації спільного більше, ніж відмінного. Східноєвропейські суспільства об'єднує досить високий рівень обізнаності політичних еліт та наявність певного консенсусу між державою та суспільством. Саме цих компонентів бракує сучасній Україні й заважає їй користуватись досвідом східноєвропейських сусідів. Перспективний шлях досліджень в Україні — порівняльний аналіз східноєвропейських та пострадянських моделей політичної трансформації, що має на меті запобігання виявленим помилкам у майбутньому.

Література

1. Mucha J., Szczepanski M. Polish society in the perspective of its integration with the European Union // EEQ. — 2002. — N 4. — P. 483–498.
2. Lee H. Transition to democracy in Poland // EEQ. — 2001. — N 1. — P. 87–92.
3. Задорожнюк Э. Социал-демократия в странах Восточной Европы. — М.: Academia, 2002. — 310 с.
4. Devetak S. The margins in the grip of globalization — challenges and dilemmas of the EU policy towards the South-Eastern Europe // Regional Contact. — 2001. — № 15. — P. 93–107.
5. Дергачев В. Раскаленные рубежи. — Одесса: Астропринт, 1998. — 96 с.

О. И. Брусиловская,

кафедра международных отношений ОНУ им. И. И. Мечникова.
к. 32, Французский бул., 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина.

ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ: УРОКИ ДЛЯ УКРАИНЫ

Аннотация

Статья посвящена проблеме политической трансформации стран Восточной Европы, которые представляют два варианта тактики строительства демократического общества: градуалистский и радикальный. В статье проведен компаративный анализ политических реформ на рубеже веков с целью обобщения опыта восточно-европейского региона и выяснения возможностей его использования в Украине.

Ключевые слова: Восточная Европа, Украина, политическая трансформация, градуализм, радикальные реформы.

O. I. Brusilovska,

Department of International Relations, Odessa National University,
k. 32, French Bul., 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine.

EAST EUROPEAN POLITICAL TRANSFORMATION: LESSONS FOR UKRAINE

Summary

The article is devoted to the problem of the Eastern European political transformation. They represent two variants of tactical construction of the democratic society: gradual and radical. In the article the author adheres to comparative analysis of the political reforms on the verge of the centuries with the purpose of generalizing experience of the Eastern European region and revealing possibilities to use this one in Ukraine.

Key words: Eastern Europe, Ukraine, political transformation, gradualism, radical reforms.